

Η ΝΟΜΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

ΟΜΙΛΗΤΗΣ: ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ

10-4-1989

ΜΑΝΕΣΗΣ: Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Δήμαρχο για την ευγενική πρόσκληση του να μιλήσω στο πλαίσιο του Ανοιχτού Πανεπιστήμιου του Δήμου Βόλου καθώς και όλους εσάς που είχατε την καλοσύνη να έρθετε στην σημερινή ομιλία.

Το θέμα με το οποίο θα σας απασχολήσω είναι η νομικοπολιτική σημασία του Συντάγματος.

Το Σύνταγμα είναι ιστορικό προϊόν των δύο τελευταίων αιώνων. Παλαιότερα δεν υπήρχαν Συντάγματα. Η εξουσία ασκούσαν κατά τρόπο εξαρτώμενο από την καλή ή κακή θέληση του μονάρχη ή του οποιουδήποτε ευγενούς, φεουδάρχη κ.ο.κ. Δηλαδή η οποιαδήποτε θέληση του μονάρχη ήταν κρατική θέληση και νομικά αδέσμευτη. Δεν υπήρχαν κανόνες νομικοί που να περιορίζουν την άσκηση κρατικής εξουσίας εκ μέρους του μονάρχη. Για παράδειγμα επί Λουδοβίκου του 14^{ου} οι νόμοι τους οποίους εξέδιδε ο Λουδοβίκος, οι νόμοι για την ρύθμιση του οποιουδήποτε θέματος τελείωναν με μία χαρακτηριστική φράση: «*car tel est notre plaisir*» δηλαδή «διότι έτσι μας αρέσει». Το ότι έτσι άρεσε στον μονάρχη, αυτό ήταν αρκετό για να ισχύσει σαν κρατική θέληση, η οποιαδήποτε θέληση του. Υπήρχε μια ταύτιση της κρατικής θέλησης με τη θέληση του προσώπου των κυβερνώντων. Ήδη από τον 17ο και 18ο αιώνα, όταν η αστική τάξη άρχισε να γίνεται οικονομικά κυρίαρχη, ζήτησε, απαίτησε να θεσπιστούν κάποιοι νομικοί κανόνες και να καταγραφούν σε ένα επίσημο κείμενο, που να ρυθμίζουν τον τρόπο άσκησης της μοναρχικής εξουσίας και να οριοθετούν την άσκηση της κρατικής εξουσίας έτσι ώστε να μην μπορεί να ισχύει σαν κρατική θέληση, η οποιαδήποτε θέληση, η οποιαδήποτε ιδιοτροπία του μονάρχη. Ήταν αίτημα της ανερχόμενης αστικής τάξης, η οποία αφ' ενός μεν διεκδικούσε συμμετοχή στην άσκηση της κρατικής εξουσίας, η οποία ασκούσαν έως τότε από τον μονάρχη και από τους συγγενείς, τους φεουδάρχες, αφ' ετέρου δε ζητούσε τη θέσπιση περιορισμών στην άσκηση της κρατικής εξουσίας και την καταγραφή σε ένα επίσημο κείμενο, ορισμένων νομικών κανόνων που να ρυθμίζουν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και να θέτουν ορισμένα όρια στην άσκηση της. Έτσι ερχόμαστε στην Αμερικάνικη πρώτα επανάσταση και κατόπιν στη Γαλλική επανάσταση και έχουμε τα πρώτα Συντάγματα, δηλαδή στα 1776 στην Αμερική με το Σύνταγμα της πολιτείας της Βιργινίας (Virginia) και στη Γαλλία μετά τη Γαλλική επανάσταση του 1789 με το πρώτο Γαλλικό Σύνταγμα του 1791. Δηλαδή ονόμασαν *Constitution* αυτό το επίσημο κείμενο στο οποίο καταγράφηκαν οι κανόνες, βάσει των οποίων έπρεπε να ασκείται η κρατική εξουσία. Και ήρθε κατόπιν ο Κοραΐς και απέδωσε, μετέφρασε αυτόν τον όρο με τον όρο «*constitution*» με τον όρο «Σύνταγμα», τον οποίο τον βρίσκουμε και στην ελληνική αρχαιότητα. Στον αρειοπαγειτικό λόγο του Ισοκράτη υπάρχει ο όρος «το Σύνταγμα της Πολιτείας» και επίσης ο Ιστορικός Πολύβιος μιλάει

για το Σύνταγμα της Λακεδαίμονος λέγοντας ότι «ουδέν αιρετότερον του Λακωνικού καταστήματος και Συντάγματος», Κατάστημα, Σύνταγμα, δηλαδή πως είναι συντεταγμένη η εξουσία. Η λέξη «constitution» ξεκινάει από τα λατινικά, έλεγαν οι Ρωμαίοι «*rem publicam constituere*», πως έχει συνταχθεί η πολιτεία. Το Σύνταγμα ή το κατάστημα κατά τον Πολύβιο είναι αυτό που λέμε σήμερα «καταστατικό χάρτη», όπως εννοούμε το καταστατικό ενός σωματείου. Τι είναι το καταστατικό του σωματείου; Η καταγραφή ορισμένων κανόνων που ρυθμίζουν τον τρόπο διοίκησης και λειτουργίας του σωματείου. Έτσι και το Σύνταγμα είναι το καταστατικό του Κράτους, το καταστατικό της Πολιτείας. Ρυθμίζει, επομένως, το Σύνταγμα τον τρόπο άσκησης της κρατικής εξουσίας.

Και ερωτάται: Τι εννοούμε λέγοντας κρατική εξουσία; Και πώς είναι δυνατόν η κρατική εξουσία να περιορίζεται, υπάρχει δυνατότητα να περιορίζεται η κρατική εξουσία;

Με τον όρο «εξουσία» εννοούμε την επιβολή μιας θέλησης σε άλλες θελήσεις π.χ. πριν από την τελευταία μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου με τον ν. 1329/1983, υπήρχε η πατρική εξουσία, εξουσία του πατέρα πάνω στα τέκνα, δηλαδή η επιβολή της θέλησης του πατέρα πάνω στη θέληση των παιδιών. Η κρατική εξουσία έχει την εξής ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τις άλλες εξουσίες: έχει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής. Δηλαδή ενώ οποιαδήποτε άλλη εξουσία που ασκείται στο πλαίσιο του κράτους δεν μπορεί να ασκηθεί παρά μόνον εφόσον η κρατική εξουσία το επιτρέπει, η κρατική εξουσία επιβάλλεται από μόνη της και με δικά της μέσα, επειδή η ίδια διαθέτει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, το μονοπώλιο του καταναγκασμού. Μόνον η κρατική εξουσία διαθέτει στρατό, αστυνομία, δικαστήρια, ώστε να μπορεί να επιβάλει και δια της βίας, εν ανάγκη, τη θέληση της εάν δεν συμμορφώνονται οι πολίτες προς τις διαταγές της. Αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της κρατικής εξουσίας: η ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής. Είναι η κρατική, εξουσία ακαταμάχητη, είναι ασυναγώνιστη. Θα μου πείτε, καλά δεν υπάρχουν όρια; Όρια υπάρχουν μόνον από ένα συσχετισμό δυνάμεων, ο οποίος επιβάλλει στην κρατική εξουσία, την εξαναγκάζει να θεσπίσει περιορισμούς στον τρόπο άσκησης της. Εάν μέσα σε ένα κοινωνικό σχηματισμό υπάρξει κάποια άλλη δύναμη, η οποία θα μπορούσε να αντιταχθεί αποτελεσματικά στην κρατική εξουσία, έτσι ώστε η κρατική εξουσία να αποβάλει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής των θελήσεων της, τότε σε κρατική εξουσία αναδεικνύεται εκείνη η δύναμη η οποία κατόρθωσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την μέχρι πρότινος κρατική εξουσία. Η κρατική εξουσία, εφόσον αποδείχτηκε αδύναμη να επιβάλει τη θέλησή της, παύει να επιβάλλεται αποτελεσματικά.

Επομένως τίθεται το ερώτημα: Είναι δυνατόν να θεσπιστούν περιορισμοί στην άσκηση της κρατικής εξουσίας; Πρώτα-πρώτα η κρατική εξουσία μόνη της αυτοπεριορίζεται,

φροντίζει δηλ. η ίδια να θεσπίσει μερικούς κανόνες που να ρυθμίζουν τον τρόπο της άσκησης και της λειτουργίας ώστε η επιβολή της να είναι αποτελεσματικότερη. Τότε η εξουσία γίνεται νόμιμη. Έτσι η *de facto* έως τότε εξουσία πέρα από την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής παύει να είναι απλώς εξουσία και γίνεται νόμιμη εξουσία. Κάθε εξουσία προσπαθεί κατ' αρχήν να εμφανίζεται σαν νόμιμη, δηλαδή όχι αυθαίρετη, ότι ασκείται δηλαδή μέσα σε ορισμένα πλαίσια. Αλλά αυτό δεν αρκεί. Δεν αρκεί διότι, όπως έχει πει ο Ρουσσώ, «και ο πιο δυνατός δεν μπορεί να είναι ποτέ αρκετά δυνατός για να παρατείνει την επιβολή του, εάν δεν μετατρέψει τη δύναμη του σε δίκαιο, και την υποταγή σε καθήκον», δηλαδή αν δεν καταφέρει εκείνος που ασκεί την εξουσία να πείσει ότι πρέπει να τον υπακούουν. Η κρατική εξουσία δεν αρκεί να έχει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής, αλλά πρέπει να έχει και ικανότητα να πείθει ότι πρέπει να επιβάλλεται. Προσπαθεί λοιπόν να εκμαιεύσει τη συγκατάθεση, τη συναίνεση, το λεγόμενο *consensus* των εξουσιαζόμενων. Εάν δεν καταφέρει να πείσει ότι πρέπει να επιβάλλεται και επομένως ότι η επιβολή της θέλησης της γίνεται με τη συγκατάθεση των εξουσιαζόμενων, η κρατική εξουσία θα πρέπει να επιβάλλεται μόνο διά της βίας. Αλλά μία κρατική εξουσία δεν μπορεί μακροπρόθεσμα να επιβληθεί αποκλειστικά και μόνο διά της βίας. Το είχε πει και ο Πλάτων, ότι η εξουσία επιβάλλεται «πειθοίτε και βία», με την πειθώ και με την βία. Έτσι εκμαιεύει τη συγκατάθεση των εξουσιαζόμενων και έτσι μπορεί να λειτουργεί και να αναπαράγεται. Και ερχόμαστε στο Σύνταγμα πάλι.

Το Σύνταγμα εκφράζει μια νομιμότητα του τρόπου άσκησης της κρατικής εξουσίας. Η εξουσία γίνεται με τη θέσπιση Συντάγματος νόμιμη. Υπάρχει τότε η λεγόμενη *legalitas*. Αλλά δεν αρκεί αυτό. Με το Σύνταγμα οι εκάστοτε κρατούντες προσπαθούν να πείσουν ότι η εξουσία τους ασκείται μέσα σε ορισμένα όρια, σύμφωνα με ορισμένους κανόνες, ότι δεν είναι αυθαίρετη, και να πείσουν έτσι τους εξουσιαζόμενους να την υπακούουν. Εφ' όσον λοιπόν κατορθώνουν να εκμαιεύσουν τη συναίνεση τους, τότε η εξουσία λέγεται ότι έχει την νομιμοποίηση (*legitimitas*). Είναι όχι απλώς νόμιμη, βάσει κανόνων, αλλά και νομιμοποιημένη, αποδεκτή δηλαδή από εκείνους τους οποίους εξουσιάζει. Μέσα σ' αυτή τη θεωρητική διάσταση του προβλήματος εντάσσεται το θέμα του Συντάγματος. Και το Σύνταγμα, αν θα θέλαμε να δώσουμε έναν ορισμό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ο θεμελιώδης νόμος του Κράτους που περιέχει τους βασικούς κανόνες που ρυθμίζουν τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης και λειτουργίας της κρατικής εξουσίας. Επομένως, είναι θεμελιώδης νόμος το Σύνταγμα. Γιατί είναι θεμελιώδης νόμος; Που έγκειται το θεμελιώδες; Υπάρχει πρώτα ένα ουσιαστικό κριτήριο, υπάρχει δεύτερον ένα τυπικό κριτήριο. Ποιο είναι το ουσιαστικό κριτήριο; Το ουσιαστικό κριτήριο είναι ότι μέσα στο Σύνταγμα, σ' ένα επίσημο κείμενο, έχουν κατάγραφε: χονδρικά (τα Συντάγματα δεν έχουν πολλά άρθρα, 120 έχει το σημερινό Σύνταγμα μας, ενώ ο Αστικός Κώδικας έχει 2.000 τόσα άρθρα),

οι βασικοί, οι θεμελιώδεις κανόνες που ρυθμίζουν κατά βάση τον τρόπο άσκησης της κρατικής εξουσίας. Οι λεπτομέρειες δεν ρυθμίζονται από το Σύνταγμα, ρυθμίζονται από άλλους κλάδους του δικαίου, από το διοικητικό δίκαιο, το οικογενειακό δίκαιο, από το ποινικό δίκαιο, από το αστικό δίκαιο το εργατικό δίκαιο. Στο Σύνταγμα βρίσκονται οι γενικοί, θεμελιώδεις κανόνες που ρυθμίζουν τη συγκρότηση και την λειτουργία της κρατικής εξουσίας. Επομένως υπ' αυτή την έννοια κατ' ουσίαν, είναι θεμελιώδης νόμος το Σύνταγμα. Αλλά εκτός από αυτό το ουσιαστικό κριτήριο υπάρχει και ένα τυπικό κριτήριο που καθιστά το Σύνταγμα θεμελιώδη νόμο. Ποιο είναι αυτό; Είναι ότι οι διατάξεις του Συντάγματος, οι κανόνες του Συντάγματος, έχουν αυτό που λέμε εμείς οι νομικοί «αυξημένη τυπική ισχύ», δηλαδή δεν είναι δυνατόν οι διατάξεις του Συντάγματος να τροποποιηθούν, να καταργηθούν, να ανασταλούν από τους συνηθισμένους νομούς. Έχουν αυξημένη τυπική ισχύ σε σχέση με τον νόμο, ο συνηθής νόμος δεν μπορεί να καταργήσει ή τροποποιήσει, δεν μπορεί να έρχεται σε αντίθεση με διάταξη του Συντάγματος. Το Σύνταγμα υπέρκειται των νομών και καθορίζει το ίδιο το Σύνταγμα πως πρέπει να ψηφίζονται οι νόμοι. Και οι νόμοι ισχύουν μόνον εφόσον είναι σύμφωνοι με το Σύνταγμα. Επομένως και υπ' αυτή την τυπική έννοια είναι θεμελιώδης νόμος το Σύνταγμα. Επειδή οι διατάξεις του έχουν αυξημένη τυπική δύναμη, δεν μπορούν να τροποποιηθούν και να καταργηθούν με τη συνηθισμένη νομοθετική διαδικασία, με τους συνηθεις νόμους. Το Σύνταγμα, έτσι οριοθετούμενο είναι λοιπόν συνοπτικό, με άλλα λόγια ο κανονιστικός χαρακτήρας του Συντάγματος είναι ελλειπτικός. Υπάρχουν πάρα πολλές διατάξεις στο Σύνταγμα που παραπέμπουν στον νόμο την περαιτέρω ρύθμιση ορισμένων ζητημάτων π.χ. το Σύνταγμα στο άρθρο 5 λέει, στην παράγραφο 3, κανένας δεν καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται, ούτε με κάποιον άλλον τρόπο περιορίζεται (γενικός κανόνας) παρά μόνον όταν και όπως ο νόμος ορίζει. Θέτει τον γενικό κανόνα ότι κανένας δεν καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται κ.λ.π., άλλα παραπέμπει στον νόμο, ο νόμος μπορεί να καθορίσει περιπτώσεις και ποιες είναι αυτές που μπορεί κάποιος να καταδιωχθεί, να συλληφθεί, να φυλακισθεί κ.λ.π. Άρα η προστασία και η αποτελεσματικότητα του Συντάγματος δεν έγκειται μόνο στο περιεχόμενο των επιταγών που το ίδιο το Σύνταγμα περιέχει, άλλα και στο τι θα κάνει ο νομοθέτης, ο νόμος, ο κοινός νόμος, ο οποίος θα καθορίσει το περιεχόμενο του συγκεκριμένου ατομικού δικαιώματος. Η π.χ. στο άρθρο 51 του Συντάγματος ορίζεται ότι οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν εκλογικό δικαίωμα όπως ο νόμος ορίζει. Είναι το περίφημο ζήτημα του εκλογικού νόμου. Το Σύνταγμα δεν ορίζει με ποιο εκλογικό σύστημα αναδεικνύονται οι βουλευτές, άλλα παραπέμπει στον κοινό νομοθέτη να ρυθμίσει τα της διαδικασίας της διεξαγωγής των εκλογών βέβαια μέσα στα όρια του Συντάγματος. Ποια είναι; Ότι πρέπει να είναι καθολική ψηφοφορία, πρέπει να είναι μυστική ψηφοφορία, πρέπει να

είναι άμεση ψηφοφορία, πρέπει να είναι ίση η ψήφος, μέσα στα όρια αυτά θα έρθει ο κοινός νομοθέτης με νόμο να καθορίσει τις περαιτέρω διατάξεις. Αυτόν τον τρόπο λειτουργίας του Συντάγματος, ότι δηλαδή θέτει μονό τους γενικούς κανόνες και παραπέμπει στον νόμο για τα περαιτέρω τον ονομάζουμε «επιφύλαξη του νόμου».

Εάν θα θέλαμε τώρα να πούμε συνοπτικά και σχηματικά - και, αν θέλετε, λίγο απλουστευτικά-ποια είναι η νομική σημασία του Συντάγματος; Σε τι έγκειται η νομική σημασία του Συντάγματος; Έγκειται στο ότι: Το Σύνταγμα εκφράζει την βούληση του λεγόμενου συντακτικού νομοθέτη, δηλαδή της Βουλής είτε ως αναθεωρητικής, είτε ως συντακτικής, η οποία ψηφίζει το Σύνταγμα και λέμε ότι το Σύνταγμα αποτελεί έκφραση της συντακτικής εξουσίας, μιας εξουσίας πρωτογενούς η οποία έχει ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής και θεσπίζει σε μία φάση ιστορική στα 1864 το ένα Σύνταγμα, στα 1911, στα 1927 το άλλο, στα 1952 το άλλο, στα 1975 το άλλο. Η συντακτική εξουσία συντάσσει το πολίτευμα θεσπίζοντας τις διατάξεις του Συντάγματος και ορίζει ότι: Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό κ.λ.π. πρέπει δε, να ασκούνται σύμφωνα με το Σύνταγμα, όλες οι άλλες εξουσίες είναι συντεταγμένες εξουσίες, σε σχέση με την συντακτική εξουσία που θεσπίζει ως συντακτική συνέλευση ή αναθεωρητική συνέλευση το Σύνταγμα, οι άλλες εξουσίες, η νομοθετική, η εκτελεστική, η δικαστική, πρέπει να λειτουργούν σύμφωνα με το Σύνταγμα, είναι συντεταγμένες, δεν μπορούν να κάνουν ότι θέλουν. Το λέει ρητά το Σύνταγμα, ότι όλες οι εξουσίες, οφείλουν να ασκούνται καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα. Έτσι θεσπίζονται ορισμένα όρια στον τρόπο άσκησης της εξουσίας και από τη νομοθετική εξουσία, τη βουλή, και από την εκτελεστική εξουσία, τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την κυβέρνηση και από την δικαστική εξουσία. Δηλαδή, με το Σύνταγμα καθιερώνεται μία ιεραρχική δομή των νομικών κανόνων που ισχύουν μέσα σε μια έννομη τάξη στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Στην κορυφή είναι το Σύνταγμα, κάτω από το Σύνταγμα είναι οι νόμοι, οι οποίοι ψηφίζονται και πρέπει να έχουν περιεχόμενο σύμφωνο με το Σύνταγμα, κάτω από τους νόμους είναι τα διατάγματα, τα οποία οφείλουν να είναι και αυτά στο πλαίσιο των νόμων, σύμφωνα με τους νόμους και το Σύνταγμα, κάτω από τα διατάγματα είναι οι υπουργικές αποφάσεις. Υπάρχει μία ιεραρχία των πηγών του δικαίου που σημαίνει τι; Σημαίνει ότι: κάθε πράξη οποιασδήποτε εξουσίας συντεταγμένης δεν ισχύει σαν κρατική πράξη και δεν υποχρεώνει σε συμμόρφωση παρά μόνον εφόσον είναι σύμφωνη προς τους ιεραρχικά ανώτερους κανόνες, βάσει των οποίων και μέσα στα πλαίσια των οποίων πρέπει να εκδίδεται. Έτσι βλέπουμε ότι το Σύνταγμα οριοθετεί τον τρόπο άσκησης των συντεταγμένων εξουσιών και δεν επιτρέπει την εκ μέρους αυτών των εξουσιών τροποποίηση ή κατάργηση των διατάξεων του.

Το Σύνταγμα προβλέπει, αυτό το ίδιο, τον τρόπο μεταβολής των διατάξεων του. Πώς έχει προβλέψει το Σύνταγμα την τροποποίηση των διατάξεων του; Έχουμε την

διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος. Έτσι προβλέποντας το Σύνταγμα την αναθεώρηση του εξασφαλίζει την εξέλιξη την πολιτική και κοινωνική μέσα στα πλαίσια του, ούτως ώστε η οποιαδήποτε εξέλιξη να μπορεί να ενταχθεί μέσα στην έννομη τάξη που καθορίζεται από το Σύνταγμα. Και εδώ υπάρχουν μερικοί ιδιαίτεροι τρόποι που ρυθμίζουν αυτά τα πράγματα. Δηλαδή ένα Σύνταγμα ενδέχεται πρώτον να μην προβλέπει τίποτε για την αναθεώρηση του, δηλαδή για τον τρόπο με τον οποίο είναι δυνατόν να τροποποιηθούν ή να καταργηθούν οι διατάξεις. Αυτό το Σύνταγμα λέμε ότι είναι απολύτως αυστηρό, δεν προβλέπει διαδικασία μεταβολής, τροποποίησης, αναθεώρησης του. Αυτό τι σημαίνει όμως; Αυτό σημαίνει ότι, καθώς είναι ευνόητο, δεν υπάρχει άλλος τρόπος τροποποίησης του Συντάγματος μέσα στα πλαίσια της έννομης τάξης. Τροποποίηση του Συντάγματος μπορεί να γίνει επέκεινα, πέρα και έξω από τα πλαίσια της έννομης τάξης, άρα όχι νόμιμα, αλλά διά της βίας, είτε εκ των κάτω με επαναστατική διαδικασία, είτε εκ των άνω με πραξικόπημα. Δεν αφήνει διέξοδο εξέλιξης των διατάξεων του το ίδιο το Σύνταγμα. Αν ένα Σύνταγμα δεν προβλέπει τρόπο αναθεώρησης του, αυτό σημαίνει ότι θα έρθει κάποια στιγμή που δεν θα τροποποιηθεί πλέον με νόμιμη διαδικασία, άλλα θα τροποποιηθεί έξω από τα πλαίσια της κατεστημένης συνταγματικής τάξης. Ένα άλλο ενδεχόμενο, δεύτερον, είναι να απαγορεύει το Σύνταγμα την αναθεώρηση του, να πει ότι δεν επιτρέπεται καμία αναθεώρηση του Συντάγματος. Αυτό μοιάζει κάπως σαν σνομπάρισμα της εξέλιξης της κοινωνικής και της πολιτικής. Στη γαλλική επανάσταση στο άρθρο 28 της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη ορίζεται ότι «ένας λαός έχει πάντοτε το δικαίωμα να αναθεωρεί, να μεταρρυθμίζει και αν αλλάζει το Σύνταγμα του. Μία γενεά δεν μπορεί να υποτάξει στους νόμους της τις μελλοντικές γενεές». Και πράγματι, είτε απαγορεύει την αναθεώρηση του το Σύνταγμα, είτε δεν την προβλέπει διόλου, πάντως όταν έρθει η εξέλιξη, το Σύνταγμα θα ξεπεραστεί, θα ξεπεραστεί έξω από τα όρια του, με ανατροπή του Συντάγματος. Γι' αυτό συνήθως τα Συντάγματα περιέχουν άλλες διατάξεις που προβλέπουν τρόπους αναθεώρησης τους. Μπορεί να απαγορεύει την αναθεώρηση του πριν να περάσει ορισμένος χρόνος έτσι και το ισχύον Σύνταγμα μας λέει ότι δεν μπορεί να γίνει νέα αναθεώρηση του Συντάγματος, παρά μόνον, αν παρέλθει πενταετία από τότε που έγινε η προηγούμενη αναθεώρηση. Όλα αυτά είναι μέσα σε μία συλλογιστική: ότι το Σύνταγμα είναι κάτι πάγιο, δεν μπορεί να είναι ευμετάβλητο, έχει μία σταθερότητα και μία διάρκεια και γι' αυτό είναι περιληπτικό και γι' αυτό δεν περιέχει λεπτομέρειες, ώστε να αφήνει ευρέα πλαίσια στην εξέλιξη, η οποία να γίνεται ομαλή και μέσα στα πλαίσια του. θέλει όμως να κατοχυρώσει ένα μίνιμουμ διάρκειας και παγιότητας. Και λέει όχι, δεν μπορεί να μεταρρυθμίζεται εύκολα και συχνά το Σύνταγμα, πράγμα που δημιουργούσε αυτό που λέμε ανασφάλεια δικαίου. Οι πολίτες πρέπει να ξέρουν ότι το Σύνταγμα έχει μια παγιότητα, δεν μπορεί επομένως να αναθεωρηθεί πριν περάσουν, π.χ. 5 χρόνια. Ένα

άλλο ενδεχόμενο συναφές με την πάγια ιδιότητα του Συντάγματος είναι το Σύνταγμα να απαγορεύει την αναθεώρηση μόνον ορισμένων διατάξεων του, τις οποίες θεωρεί θεμελιώδεις π.χ. το Σύνταγμα μας ορίζει ότι: δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση οι διατάξεις που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος ως προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση ορισμένες άλλες διατάξεις του Συντάγματος όπως η διάταξη για την προστασία της αξίας του ανθρώπου ή για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Όλα αυτά τα είπα για να επισημάνω το εξής: Ότι το Σύνταγμα καθιερώνει την λεγόμενη αρχή της νομιμότητας, αποτελεί το θεμέλιο της νομιμότητας του πολιτικού και κοινωνικού βίου. Δηλαδή αυτό το ίδιο το Σύνταγμα ρυθμίζει τους όρους της θέσπισης και της ισχύος όλων των άλλων νομικών κανόνων, διατάξεων μέσα στην ισχύουσα έννομη τάξη, πως θα θεσπίζονται οι νόμοι, πώς θα εκδίδονται τα διατάγματα, πως θα ασκείται η δικαστική εξουσία, ούτως ώστε και οι άρχοντες και οι αρχόμενοι να ξέρουν που βρίσκονται, που είναι τα όρια της εξουσίας και της υποταγής και που είναι του καθενός τα δικαιώματα. Κατανέμοντας το Σύνταγμα βασικά την άσκηση της κρατικής εξουσίας σε διάφορα όργανα, στα κρατικά όργανα, κατορθώνει το εξής: Με το Σύνταγμα η εξουσία μεταβάλλεται σε αρμοδιότητα. Αυτό σημαίνει ότι δεν ισχύει σαν κρατική θέληση και δεν επιβάλλεται σαν κρατική θέληση και δεν υποχρεώνει σε συμμόρφωση οποιαδήποτε θέληση του Α ή Β κρατικού οργάνου παρά μόνον εκείνη που εκφράζεται μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, όπως αυτές καθορίζονται από το Σύνταγμα και τους νόμους, ενώ παλιότερα η οποιαδήποτε θέληση του μονάρχη ήταν κρατική θέληση και υποχρέωνε σε συμμόρφωση, το ίδιο γίνεται και στα δικτατορικά καθεστώτα. Σήμερα η οποιαδήποτε θέληση π.χ. του υπουργού τότε μόνον θεωρείται ότι εκφράζει την κρατική θέληση υποχρεωτική για τους πολίτες όταν ασκείται μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του. Δηλαδή όταν ένας υπουργός είναι καπνιστής και δεν έχει τσιγάρα, δεν μπορεί να πάει σε ένα περίπτερο και να πει «δώσε μου ένα κουτί τσιγάρα» και να το πάρει με το «έτσι θέλω». Δεν είναι μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του να κατάσχει το κουτί των τσιγάρων που υπάρχει στο περίπτερο. Άρα εάν θελήσει να το κάνει αυτό δεν εκφράζει κρατική βούληση, δεν ενεργεί ως κρατικό όργανο, ενεργεί ως ιδιώτης και δεν υποχρεώνει τον περιπεριούχο να συμμορφωθεί προς τη θέληση του κυρίου Υπουργού. Εάν όμως ο Υπουργός ενεργεί, εκφράζει θέληση μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, ας πούμε ο κύριος Τσοβόλας θέλει να επιβάλει φόρο και εισάγει ένα σχετικό νομοσχέδιο προς ψήφιση στη Βουλή, τότε φυσικά εκφράζει κρατική θέληση η οποία με μορφή νόμου, υποχρεώνει σε συμμόρφωση και αν δεν συμμορφώνεται, θα υπάρχουν κυρώσεις εκ μέρους της εφορίας. Αυτός ο διαχωρισμός της προσωπικής θέλησης του φορέα της εξουσίας, από την ιδιότητα του συγκεκριμένου προσωπικού φορέα της εξουσίας, ο οποίος μόνο τότε εκφράζει κρατική θέληση όταν ενεργεί μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, αυτό

είναι το επίτευγμα του Συντάγματος. Η εξουσία γίνεται αρμοδιότητα. Και δεν μπορεί να επιβληθεί και να υποχρεώσει σε συμμόρφωση τους πολίτες οποιαδήποτε θέληση, οποιουδήποτε κρατικού οργάνου. Είναι μεγάλο επίτευγμα αυτή η αρχή της νομιμότητας, που την είχε διατυπώσει ο Μοντεσκιέ, ήδη πριν από 250 περίπου χρονιά. Σε τι έγκειται αυτή η αρχή της νομιμότητας; Κανένας να μην εξαναγκάζεται να κάνει κάτι για το οποίο ο νόμος δεν τον υποχρεώνει να το κάνει και αντίστροφα κανένας να μην εξαναγκάζεται να μη κάνει κάτι που ο νόμος του επιτρέπει να το κάνει. Δηλαδή, πρώτον, κανένας να μην υποχρεώνεται να κάνει κάτι για το οποίο ο νόμος δεν τον υποχρεώνει. Ας πούμε επί δικτατορίας, επί Χούντας, πολλοί καθηγητές Γυμνασίου και δάσκαλοι στα διάφορα χωριά υποχρεώνονταν να ανεβούν στα στρατιωτικά τζιπ και τις Κυριακές να κάνουν περιοδεία και να μιλήσουν για τα έργα της «εθνικής» ή αντεθνικής κυβέρνησης. Δεν υπήρχε καμία υποχρέωση νόμιμη-προβλεπόμενη από τους κείμενους νόμους-των καθηγητών των Γυμνασίων ή των δασκάλων να κάνουν διαφώτιση για την "εθνική" ή αντεθνική κυβέρνηση, υποχρεώνονταν όμως εξαναγκάζονταν να κάνουν κάτι για το οποίο ο νόμος δεν τους υποχρέωνε να το κάνουν. Και αντίστροφα: Όταν έγιναν τα δημοψηφίσματα επί δικτατορίας, βέβαια τυπικά ο καθένας είχε το δικαίωμα να ψηφίσει «όχι» στο Σύνταγμα της Χούντας. Όταν όμως τον υποχρέωναν είτε να πάρει ψηφοδέλτιο με το «ναι», είτε εάν ψηφίσει «όχι» κινδύνευε να υποστεί οποιεσδήποτε συνέπειες που μπορεί να άρχιζαν είτε από απόλυση από την εργασία του, είτε και χειρότερες συνέπειες, αυτό τι σήμαινε; Ότι εξαναγκαζόταν να μην κάνει κάτι που ο νόμος του επέτρεπε να κάνει, διότι ο νόμος του επέτρεπε να ψηφίσει «όχι» και όμως τον εξανάγκαζε η εξουσία να ενεργήσει διαφορετικά από τον νομό. Αυτή είναι η αρχή της νομιμότητας η οποία είναι συνάρτηση της νομικής σημασίας του Συντάγματος και αυτό δεν είναι λίγο, αυτό είναι το λεγόμενο «Κράτος Δικαίου». Ότι το κράτος, η εξουσία πρέπει να ασκείται σύμφωνα με τους κανόνες δικαίου, με τους νομικούς κανόνες που προβλέπονται από το Σύνταγμα. «Κράτος Δικαίου» δεν σημαίνει δίκαιο κράτος, σημαίνει απλώς-και αυτό δεν είναι λίγο-να μπορείς ως πολίτης να ξέρεις ότι δεν μπορούν να σε υποχρεώσουν να κάνεις κάτι το οποίο δεν το προβλέπει ο νόμος.

Εδώ υπάρχει μία ιδιομορφία των διατάξεων του Συντάγματος. Το Σύνταγμα ρυθμίζει τις σχέσεις και τον τρόπο λειτουργίας των κρατικών οργάνων. Ερωτάται: Τι θα γίνει εάν ένα κρατικό όργανο παραβιάσει το Σύνταγμα ή τον νόμο; Ας πούμε, στο οικογενειακό δίκαιο που ρυθμίζει ο Αστικός Κώδικας, τον τρόπο απονομής του διαζυγίου, έχει να κάνει με τον σύζυγο και τη σύζυγο, δεν έχει να κάνει με φορέα εξουσίας. Και ερωτάται: Εάν ο φορέας εξουσίας παραβιάσει το Σύνταγμα, υπάρχει δυνατότητα εξαναγκασμού του φορέα της εξουσίας, εφόσον αυτός εξορισμού χειρίζεται τον καταναγκαστικό μηχανισμό του κράτους; Είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα, ότι αναγκαστική εκτέλεση κατά του δημοσίου δεν χωρεί. Δηλαδή, εάν υποτεθεί ότι σας

χρωστάει το δημόσιο και έχετε δικαιωθεί δικαστικώς, δεν μπορείτε να πάρετε έναν δικαστικό επιμελητή και να κάνετε κατάσχεση της περιουσίας του δημοσίου, ενώ το δημόσιο μπορεί να κάνει κατάσχεση της δίκης σας περιουσίας εάν του χρωστάτε ή μπορεί να κάνετε εσείς κατάσχεση της περιουσίας κάποιου άλλου εάν αυτός σας χρωστάει. Το δημόσιο, χρωστάει - δεν χρωστάει, δεν δέχεται τρόπο αναγκαστικής εκτέλεσης εναντίον του. Αυτό είναι χαρακτηριστικό και είναι ενδεικτικό το ότι δεν είναι δυνατή η άσκηση καταναγκασμού απέναντι στους φορείς του καταναγκασμού που είναι οι φορείς της εξουσίας. Εδώ είναι μία ιδιορρυθμία του Συντάγματος, των κανόνων του Συντάγματος και μία αδυναμία των διατάξεων του Συντάγματος. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο το Σύνταγμα δεν προβλέπει τόσο κατασταλτικές εγγυήσεις για την περίπτωση παράβασης των κανόνων του εκ μέρους της εξουσίας, αλλά προβλέπει κυρίως προληπτικές εγγυήσεις, προσπαθεί να επιτύχει μία εξισορρόπηση και έναν αμοιβαίο έλεγχο των εξουσιών. Και ο Μοντεσκιέ εδώ είχε πει πάλι ότι: «Κάθε άνθρωπος που ασκεί εξουσία τείνει μοιραία σε κατάχρηση αυτής της εξουσίας. Προχωρεί μέχρις ότου συναντήσει φραγμούς». Γι' αυτό η εξουσία πρέπει να είναι έτσι οργανωμένη ώστε η μία εξουσία να αναχαιτίζει την άλλη εξουσία. Και αυτό επιτυγχάνεται με τη λεγόμενη διάκριση των εξουσιών. Εάν η νομοθετική εξουσία υπερβεί τα όρια του Συντάγματος, υπάρχει ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων εκ μέρους των δικαστηρίων. Εάν η εκτελεστική εξουσία, η διοίκηση, ο υπουργός, ο νομάρχης παραβιάσει τον νόμο είναι δυνατόν με αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας να ζητήσετε την ακύρωση της διοικητικής πράξης η οποία είναι παράνομη ή αντισυνταγματική. Υπάρχει επίσης μία εξισορρόπηση εξουσιών όταν καθιερώνεται ο διαμεσολαβητικός και ρυθμιστικός ρόλος του Προέδρου της Δημοκρατίας απέναντι στην εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία, η οποία ενδεχομένως με την πλειοψηφία που έχει, μπορεί να καταχραστεί την εξουσία. Πρέπει να υπάρχει μία δυνατότητα εκ μέρους του φορέα κάποιας άλλης εξουσίας, να αναχαιτίζει την εξουσία, όπως λέει ο Μοντεσκιέ, όχι για να της αντιταχθεί, αλλά για να προσφύγει στον λαό, με εκλογές, ως υπέρτατο κριτή, σε περίπτωση κατά την οποία η συγκεκριμένη κοινοβουλευτική κυβερνητική πλειοψηφία, τεκμαίρεται ότι, ενδεχομένως, είτε έχει χάσει την εμπιστοσύνη του λαού, είτε ενεργεί κατά τρόπο που δεν είναι σύμφωνος προς τη συνταγματική νομιμότητα. Αυτά σχετικά με τη νομική σημασία του Συντάγματος.

Τώρα ποια είναι η πολιτική σημασία του Συντάγματος. Το Σύνταγμα είναι ο κατ' εξοχήν πολιτικός νόμος, μάλιστα παλαιότερα στη Γαλλία το Συνταγματικό Δίκαιο το ονόμαζαν Πολιτικό Δίκαιο, «*droit politique*». Γιατί; Διότι το Σύνταγμα ρυθμίζει την άσκηση της κρατικής δηλαδή της πολιτικής εξουσίας. Μία ουσιώδη σημασία πολιτική του Συντάγματος ήδη την υπαινίχθηκα λέγοντας ότι με το Σύνταγμα η εξουσία γίνεται αρμοδιότητα και δεν μπορεί να επιβληθεί και να ισχύσει σαν κρατική θέληση ή θέληση οποιουδήποτε κρατικού οργάνου παρά μόνο εφόσον εκφράζεται μέσα στα όρια των

αρμοδιοτήτων του. Αυτό είναι σπουδαίο επίτευγμα, είναι πολιτικό επίτευγμα, διότι προστατεύει την εκάστοτε μειοψηφία απέναντι στην εκάστοτε πλειοψηφία. Στην εποχή μας, και εδώ είναι χαρακτηριστικό της πολιτικής σημασίας του Συντάγματος, δεν υπάρχει κράτος που να μην έχει Σύνταγμα. Δηλαδή η καταγραφή ορισμένων κανόνων βασικών, θεμελιωδών, που ρυθμίζουν την άσκηση της κρατικής εξουσίας, η καταγραφή τους σε ένα επίσημο κείμενο ούτως ώστε κυβερνώντες και κυβερνώμενοι να ξέρουν πως ασκείται η εξουσία και που είναι τα όρια της εξουσίας και που είναι τα δικαιώματα των εξουσιαζόμενων. Η θέσπιση Συντάγματος ξεκίνησε μεν από την άνοδο της αστικής τάξης, υπήρξε ιστορικά επίτευγμα του αστικού φιλελευθερισμού, σήμερα όμως, πλέον, αποτελεί ιστορική κατάκτηση. Δηλαδή, τι εννοώ μ' αυτό. Εννοώ ότι το Σύνταγμα είναι μια μέθοδος οργάνωσης και οριοθέτησης της εξουσίας εν γένει, χρήσιμη για την προστασία των εξουσιαζόμενων από τις καταχρήσεις της οποιασδήποτε εξουσίας. Όπου υπάρχει κράτος, υπάρχει εξουσία. Και όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει ένας διαχωρισμός: εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι. Και εφόσον υπάρχουν εξουσιαστές αυτοί είναι, δύναμι και εξ αντικειμένου, είναι πάντοτε επιρρεπείς σε κατάχρηση της εξουσίας, προχωρούν μέχρις ότου συναντήσουν φραγμούς, άσχετα ποιο είναι το οικονομικό ή κοινωνικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου κράτους και εν ονόματι τίνος οι κρατούντες λένε ότι ασκούν την εξουσία. Εφόσον υπάρχει κράτος και όσο θα υπάρχει κράτος και όσο θα υπάρχουν εξουσιαστές, θα υπάρχει ανάγκη προστασίας των εξουσιαζόμενων, σε οποιοδήποτε πολίτευμα, σε οποιοδήποτε κοινωνικό καθεστώς. Άρα η πολιτική σημασία του Συντάγματος είναι προφανής. Είναι προφανής ως μία ιστορική κατάκτηση προστασίας των εξουσιαζόμενων απέναντι των οποιωνδήποτε, οπουδήποτε κυβερνώντων. Και είναι χαρακτηριστικό ότι τα οποιαδήποτε καθεστάτα, όπου γης, είτε αστικά, είτε καπιταλιστικά, είτε ανάγονται σε διάφορες μορφές, ιδιομορφίες ή παραμορφώσεις σοσιαλισμού υπαρκτού ή ανύπαρκτου, φροντίζουν να θεσπίζουν Συντάγματα. Γιατί; Διότι έτσι προσπαθούν να πείσουν πρώτα-πρώτα τον συγκεκριμένο λαό ότι η εξουσία είναι οριοθετημένη, δεν είναι αυθαίρετη, ασκείται σύμφωνα με κανόνες. Και δεύτερον να δώσουν αυτή την εντύπωση και στα ξένα κράτη, στη διεθνή κοινή γνώμη. Ακόμη και τα δικτατορικά καθεστάτα του τρίτου κόσμου ή της Λατινικής Αμερικής φροντίζουν να θεσπίζουν Συντάγματα. Και οι συνταγματάρχες στην Ελλάδα, κατά την δικτατορία, δύο Συντάγματα θέσπισαν. Για να τα τηρήσουν; Όχι. Για να εμφανισθούν ότι η εξουσία τους είναι οριοθετημένη, είναι νόμιμη, δεν είναι αυθαίρετη και να δημιουργήσουν αυτή την εντύπωση και προς τα έξω, αλλά και μέσα στην Ελλάδα, ώστε να λειτουργήσει ιδεολογικά η ύπαρξη Συντάγματος, δηλαδή να συγκαλύψει την αυταρχική άσκηση εξουσίας δημιουργώντας την εντύπωση στον λαό ότι η εξουσία δεν είναι παράνομη, αφού υπάρχει Σύνταγμα, το οποίο προβλέπει τον τρόπο της άσκησης της. Όμως, η θέσπιση Συντάγματος δεν είναι αρκετό στοιχείο για να πείσουμε ότι η εξουσία είναι περιορισμένη και ότι δεν είναι αυθαίρετη. Το Σύνταγμα

δεν αρκεί να θεσπισθεί, πρέπει να τηρείται. Τα δικτατορικά καθεστώτα, έχουν τα λεγόμενα εικονικά ή πλασματικά Συντάγματα. Πλασματικά είναι τα Συντάγματα τα οποία δεν τηρούνται παρά μόνο εφόσον και στον βαθμό που οι κρατούντες ευδοκούν να τα τηρήσουν. Το γεγονός όμως ότι σήμερα κανένα κράτος και κανένα καθεστώς δεν λέει ότι είμαι δικτατορία, κανείς δεν το λέει, όλοι λένε ότι είναι δημοκρατίες, αυτό σημαίνει ότι η δημοκρατική ιδέα ιστορικά έχει τόσο προχωρήσει, ώστε κανείς δεν τολμάει πλέον να πει ότι δεν είναι δημοκράτης, ενώ παλιότερα, στον μεσοπόλεμο π.χ. ο Χίτλερ ή ο Μουσολίνι το έλεγαν ανοιχτά προσθέτοντας ότι οι δημοκρατίες είναι διεφθαρμένα και ανίκανα καθεστώτα. Είναι τούτο χαρακτηριστικό. Είναι ένα επίτευγμα ιστορικό, η ύπαρξη Συντάγματος και η οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας.

Για να ολοκληρώσω την πολιτική σημασία του Συντάγματος πρέπει να σημειώσω τα εξής: Κάθε Σύνταγμα εκφράζει και σταθεροποιεί ορισμένες κοινωνικοπολιτικές σχέσεις. Το Σύνταγμα αποτελεί την συμπυκνωμένη νομική έκφραση ενός συσχετισμού κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Δεν είναι απλώς ένα νομικό κείμενο. Η πολιτική σημασία του έγκειται στο ότι εκφράζει νομικά τον συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων και τον καταγράφει σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Όπως αυτός ο συσχετισμός προκύπτει από την ιστορική εξέλιξη, αυτός αποκρυσταλλώνεται στο Σύνταγμα με ορισμένες διατάξεις και αποκρυσταλλώνεται είτε σαν συμβιβασμός των παλαιών κοινωνικών, ταξικών δυνάμεων με τις ανερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις, είτε σαν επιβολή μιας νέας δύναμης πρωτογενούς, η οποία δια της βίας κατέκτησε την εξουσία και την ασκεί και θεσπίζει Σύνταγμα. Συνήθως σήμερα τα Συντάγματα, εφόσον δεν είναι προϊόν επαναστάσεων, αποτελούν έκφραση ενός συμβιβασμού, μιας εξισορρόπησης, μιας πολιτικής συμφωνίας. Στην εποχή μας ιδίως, το Σύνταγμα εκφράζει κατά κανόνα ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε αντιμαχόμενες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις. Τούτο συμβαίνει ιδίως όταν υπάρχει αντικειμενικά ισορροπία κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Στο πλαίσιο, δηλαδή, μιας συγκεκριμένης κοινωνίας το Σύνταγμα προσπαθεί ακριβώς να σταθεροποιήσει αυτόν τον συμβιβασμό με ρητή ή σιωπηρή, με ομολογούμενη ή ανομολόγητη συμφωνία, συγκατάθεση και από τις δύο πλευρές, οι οποίες, μη θέλοντας να διακινδυνεύσουν δυναμική αναμέτρηση, κάνουν την ανάγκη φιλοτιμία και συμβιβάζονται. Το Σύνταγμα, δηλαδή, είναι απότοκο της εξισορρόπησης τους, υλοποιεί το Σύνταγμα έναν ιστορικό συμβιβασμό με κατάλληλους θεσμούς και διατάξεις οι οποίες εμφανίζονται ότι αποτελούν το μάξιμουμ των ειρηνικά εφικτών επιδιώξεων των αντιμαχόμενων κοινωνικών δυνάμεων. Δηλαδή για μεν τις κυρίαρχες τάξεις το Σύνταγμα αποτελεί το έσχατο όριο υποχώρησης τους, για δε τις ανερχόμενες κοινωνικές τάξεις αποτελεί το μεγαλύτερο δυνατό επίτευγμα των διεκδικήσεων τους. Πέρα απ' αυτό θα επίκειται η δυναμική αναμέτρηση. Για να αποφευχθεί, συγκατανεύουν και συγκατατίθενται, ο καθένας σπρώχνοντας το μάξιμουμ των ειρηνικά εφικτών επιδιώξεων του. Έτσι το Σύνταγμα σταθεροποιεί τις υφιστάμενες

κοινωνικοπολιτικές σχέσεις. Δηλαδή το Σύνταγμα συμβάλλει στη συντήρηση και στην αναπαραγωγή των υφισταμένων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, δηλαδή στη διατήρηση του συσχετισμού των δυνάμεων όπως αυτός έχει αποκρυσταλλωθεί στο Σύνταγμα.

Και ερωτάται: Ποιος έχει συμφέρον για την τήρηση του Συντάγματος; Συμφέρον έχουν πρώτα οι κρατούντες, διότι θέλουν να μην χρειασθεί να υποχωρήσουν άλλο σε διεκδικήσεις των ανερχομένων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Αλλά συμφέρον έχουν και οι νέες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις να χρησιμοποιήσουν τους θεσμούς που υπάρχουν στο Σύνταγμα για να μπορέσουν να προωθήσουν τι διεκδικήσεις τους. Δηλαδή, το Σύνταγμα ως συνισταμένη δυνάμεων αφενός υλοποιεί την μέριμνα των κρατούντων για την περιφρούρηση του κοινωνικού και πολιτικού *status quo*, δηλαδή της υπάρχουσας κατάστασης, αφετέρου δε αποκρυσταλλώνει τις κατακτήσεις των ανερχομένων τάξεων και στρωμάτων. Έτσι εξηγείται γιατί το Σύνταγμα περιέχει μερικές διατάξεις αντιφατικές, περιέχει αντινομίες και για αυτό ανακύπτουν ζητήματα ερμηνείας του Συντάγματος. Η κάθε πλευρά προσπαθεί να ερμηνεύσει το Σύνταγμα με όποιον τρόπο την συμφέρει. Διότι ως προϊόν συμβιβασμού είναι φυσικό το Σύνταγμα να εμπεριέχει αντιφάσεις. Έτσι όμως το Σύνταγμα γίνεται φορέας μιας ιστορικής δυναμικής, δηλαδή δεν εκφράζει μόνον τη θέληση και τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων. Κατοχυρώνει μεν την εξουσία τους, αλλά παράλληλα τις εξαναγκάζει να την ασκούν υπό όρους τέτοιους οι οποίοι παρέχουν στις ανερχόμενες τάξεις δυνατότητες για την έμπρακτη αμφισβήτηση της εξουσίας των κρατούντων. Και εδώ θα ήθελα να θυμίσω μία ρήση του Μαρξ ο οποίος είχε πει χαρακτηριστικά ότι το Σύνταγμα είναι ένα φρούριο που προστατεύει τους πολιορκητές και όχι τους πολιορκημένους. Δηλαδή, το Σύνταγμα προστατεύει τις έξω από το φρούριο υπάρχουσες νέες δυνάμεις οι οποίες πολιορκούν. Τι σημαίνει αυτό; Ότι οι ανερχόμενες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις διατάξεις και τους θεσμούς του Συντάγματος για να προωθήσουν τις διεκδικήσεις τους. Υπ' αυτή την έννοια οι διατάξεις του Συντάγματος για ατομικές ελευθερίες και πολιτικές ελευθερίες δεν έχουν απλώς τυπικό χαρακτήρα, έχουν και ουσία. Αν είχαν απλώς τυπικό χαρακτήρα πρώτα-πρώτα οι κρατούντες δεν θα ανέστελλαν το Σύνταγμα, δεν θα καταργούσαν το Σύνταγμα όταν νιώθουν να σείεται το έδαφος κάτω από τα πόδια τους. Το γεγονός ότι κηρύσσουν τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, ότι αναστέλλουν τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, σημαίνει ότι οι διατάξεις και οι θεσμοί του Συντάγματος έχουν ουσιαστικό περιεχόμενο και επομένως μπορούν ενδεχομένως να λειτουργήσουν εναντίον των κρατούντων. Έτσι η πολιτική σημασία του Συντάγματος είναι διαλεκτική, είναι δισυπόστατη, έχει μορφή Ιανού, όπως ήταν ο θεός στην αρχαία Ρώμη που έβλεπε και προς το παρελθόν και προς το μέλλον. Η λειτουργία του Συντάγματος μπορεί να είναι αφενός μεν συντηρητική, στον βαθμό που διατηρεί, συντηρεί και αναπαράγει, προσπαθεί να αναπαράγει τις υπάρχουσες κοινωνικοπολιτικές σχέσεις και τις

δομές της κρατικά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης και έχει έτσι συντηρητικό χαρακτήρα. Παράλληλα όμως έχει προοδευτικό χαρακτήρα στον βαθμό που ορισμένοι θεσμοί και ορισμένες διατάξεις του μπορεί να χρησιμοποιηθούν σαν προχωρημένες θέσεις μάχης για τις ανερχόμενες νέες κοινωνικές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις, διευκολύνοντας έτσι την πολιτική εξέλιξη. Αυτή χονδρικά είναι η πολιτική σημασία του Συντάγματος. Και τώρα γιατί ένας συνταγματολόγος μιλάει για τη νομική και για την πολιτική σημασία του Συντάγματος;

Το Σύνταγμα ρυθμίζοντας την άσκηση της εξουσίας, της λεγόμενης πολιτικής εξουσίας, έχει εξ ορισμού πολιτικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και το Συνταγματικό Δίκαιο, το οποίο, αυτός που σας μιλάει έχει την τιμή να υπηρετεί, άπτεται εξ ορισμού της πολιτικής. Και γι' αυτό πολλές φορές μπορεί να παρεξηγηθεί ένας συνταγματολόγος ότι κάνει πολιτική, αλλά ένας σωστός συνταγματολόγος δεν μπορεί να πάψει να ορθοτομεί τον λόγο της συνταγματικής αληθείας και να λέει τα σύκα-σύκα και τη σκάφη-σκάφη, για να μην παρεξηγηθεί από τους πολιτικούς ότι κάνει πολιτική. Αυτή είναι η δύναμη και αυτή είναι η αδυναμία της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Πολύ όμορφος ο λόγος σας κύριες καθηγητά, εγώ θα ήθελα να στηριχτώ κάπου αλλού: Υπάρχουν ιστορικές περιόδους όπου σε οριακά κοινωνικές εξελίξεις δεν έχουμε ανερχόμενη κοινωνική τάξη και κυρίαρχη τάξη, αλλά έχουμε μορφές δυαδικής εξουσίας. Βέβαια στις μορφές δυαδικής εξουσίας ποτέ τα χρονικά διαστήματα δεν μπορεί να είναι μεγάλα.

ΜΑΝΕΣΗΣ: Στις μεταβατικές περιόδους διαταράσσεται η ισορροπία η οποία έχει αποκρυσταλλωθεί στο Σύνταγμα. Στις περιπτώσεις αυτές, είτε οι κρατούντες τείνουν, προσπαθούν να παραβιάσουν το Σύνταγμα, είτε οι αρχόμενοι προσπαθούν αμυνόμενοι να ενεργήσουν έτσι, ενδεχομένως παραβιάζοντας και αυτοί το Σύνταγμα, μέχρις ότου αποκατασταθεί μια νέα ισορροπία και αρχίσει έτσι ξανά η λειτουργία του Συντάγματος ως έκφρασης ισορροπίας και ως συμβιβασμό. Έτσι το βλέπω χονδρικά.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κύριε καθηγητά σχετικά με το εκλογικό σύστημα.

ΜΑΝΕΣΗΣ: Μάλιστα υπάρχει σε ορισμένα Συντάγματα κρατών της Βόρειας Ευρώπης όπως στην Ολλανδία, στη Δανία, στη Νορβηγία, το Σύνταγμα προβλέπει ότι το εκλογικό σύστημα είναι της αναλογικής. Το ζήτημα είναι από κει και πέρα τι εστί αναλογική; Στην Ελλάδα το ζήτημα αυτό της κατοχύρωσης συγκεκριμένου εκλογικού συστήματος είχε τεθεί, για πρώτη φορά όταν ψηφιζόταν το Σύνταγμα της δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας. Ονομάζουμε τρεις δημοκρατίες, η πρώτη δημοκρατία ήταν την εποχή της εθνικής επανάστασης του '21-'27, η δεύτερη δημοκρατία ήταν το 1924-1935, η τρίτη

δημοκρατία είναι αυτή που ζούμε από το 1975 και δώθε. Λοιπόν, τότε είχε τεθεί ζήτημα να θεσπιστεί στο Σύνταγμα διάταξη που να προβλέπει ότι το εκλογικό σύστημα είναι το σύστημα της αναλογικής. Δεν έγινε δεκτό. Όταν συζητούνταν στην Αναθεωρητική βουλή του 1946-1950 το κείμενο του Συντάγματος που έγινε κατόπιν Σύνταγμα του 1952, ο Αλέξανδρος Βαβέτσος, ένας νομομαθής μεγάλης κλάσεως της εποχής εκείνης, είχε προτείνει και είχε μπει στο σχέδιο Συντάγματος που είχε καταρτίσει μία επιτροπή, ότι το εκάστοτε ψηφιζόμενο εκλογικό σύστημα, ισχύει από τις μεθεπόμενες εκλογές ώστε να μην μπορεί η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία να θεσπίζει τις παραμονές των εκλογών, εκλογικό νόμο σύμφωνο με τα μέτρα της προσπαθώντας να οριοθετήσει τη βούληση του εκλογικού σώματος έτσι ώστε να αποβεί ευνοϊκή για αυτήν. Ούτε αυτό έγινε δεκτό. Το ζήτημα είχε συζητηθεί, επίσης και στην Ε αναθεωρητική βουλή του 1974-1975, αλλά η τότε κυβερνητική πλειοψηφία δεν δέχθηκε την πρόταση της τότε αντιπολίτευσης αλλά το περίεργο είναι ότι, και η τότε αντιπολίτευση, δηλαδή η σημερινή κυβερνητική πλειοψηφία που έκανε την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1985-1986, είχε την δυνατότητα αν ήθελε να υλοποιήσει την πρόταση που είχε η ίδια υποβάλλει στα 1975 και δεν το έκανε. Περιορίστηκε μόνο στις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας.

ΕΡΩΤΗΣΗ: θα ρωτήσω τρία πράγματα: Πρώτον, από ότι φάνηκε από την εισήγησή σας, εμφανίσατε ότι η κάποια δεδομένη ιστορική στιγμή, ενώ οι εξουσιαστές και εξουσιαζόμενοι βρίσκονται σε μια έντονη διαμάχη, υπάρχει προφανώς ένα κενό, διότι την ώρα που εξελίσσεται αυτή η σύγκρουση δεν υπάρχει εκείνο που θα κατασιγάσει τα πράγματα και θα βάλει την ισορροπία, που αργότερα είναι το Σύνταγμα. Αυτή η διαδικασία είναι πάντα έτσι; Δηλαδή, πράγματι ένα Σύνταγμα είτε εξ αρχής, είτε η αναθεώρηση του προκύπτει από μια τέτοιου είδους διαδικασία κοινωνικοπολιτικής ζύμωσης όπου έρχεται το Σύνταγμα για να ισορροπήσει τις εκατέρωθεν αντιθέσεις και να δώσει τους κανόνες του παιχνιδιού για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα; Υπάρχει περίπτωση η αναθεώρηση του Συντάγματος να είναι επιλογή της μικροπολιτικής ή μικροκομματικής συγκυρίας της στιγμής που δεν έχει αντιστοιχία με κάποια κοινωνικοπολιτική ζύμωση; Το δεύτερο, υπάρχει το γνωστό άρθρο του Συντάγματος - η γενιά της ηλικίας μου και οι προηγούμενες πολύ περισσότερο - το συνηθίσαμε με το ένα-ένα-τέσσερα, τώρα υπάρχει άλλη αρίθμηση, δίνει δικαίωμα βέβαια αντιστάσεως. Είναι η παθητική-αντίσταση μόνο ή είναι και ενεργητική αντίσταση; Μέχρι που φτάνουν τα όρια αυτής της αντίστασης της ενεργητικής, αν είναι αυτή; Ενεργοποιείται το άρθρο αυτό μόνο σε περίπτωση που έχουμε ριζική, ολοκληρωμένη δηλαδή κατάργηση του Συντάγματος από μία ομάδα που κάνει ένα πραξικόπημα ή αυτό το δικαίωμα υπάρχει για τον πολίτη και την κάθε μέρα όταν έχουμε επιμέρους παραβιάσεις του Συντάγματος; Και ένα τελευταίο σε σχέση μ' αυτό. Πώς προστατεύεται ο πολίτης από αυτές τις καθημερινές παραβιάσεις του Συντάγματος,

όταν δηλαδή, αν πρέπει ως πούμε το δικαίωμα του να το ασκήσει μόνο προσφεύγοντας στο Συμβούλιο Επικρατείας, που κανένας πολίτης δεν το κάνει τουλάχιστον για τα καθημερινά ατομικά του ή κοινωνικά δικαιώματα που παραβιάζονται και ποια φερέγγυα διαδικασία υπάρχει αναχαίτισης των εξουσιών, ειδικά μετά την αναθεώρηση, του Συντάγματος του 1985 όταν η Εκτελεστική εξουσία και ιδίως ο πρωθυπουργός συγκεντρώνει όλες τις εξουσίες, ο ίδιος ο πρωθυπουργός ελέγχει τη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της βουλής, άρα και τη νομοθετική εξουσία και διορίζει και του προέδρους των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας.

ΜΑΝΕΣΗΣ: Σχετικά με το πρώτο ερώτημα. Βεβαίως, η αναθεώρηση του Συντάγματος μπορεί να γίνει ενδεχομένως σε ορισμένες περιπτώσεις που δεν είναι προϊόν έντονης αντιπαράθεσης κοινωνικοπολιτικής ή ταξικής, άλλα να γίνει με βάση την πλειοψηφία, την αυξημένη που προβλέπει το Σύνταγμα, για λόγους μιας, είπατε μικροπολιτικής, για ανάγκες της συγκυρίας της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Βεβαίως, μπορεί να γίνει και σε τέτοιες περιπτώσεις αλλά πάντοτε θα γίνει μόνον στο βαθμό που ο συσχετισμός δυνάμεων είναι τέτοιος που επιτρέπει στην εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία να χρησιμοποιήσει μια άλφα συγκυρία για να προχωρήσει σε μια αναθεώρηση του Συντάγματος. Εάν ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν διαφορετικός δεν θα μπορούσε η συγκεκριμένη εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία να εκμεταλλευθεί τη συγκυρία και για λόγους που αφορούν αποκλειστικά και μόνον αυτήν να προχωρήσει σε αναθεώρηση του Συντάγματος. Άρα σε τελική ανάλυση πάλι είναι θέμα συσχετισμού δυνάμεων. Μία κυβερνητική πλειοψηφία μπορεί να διαθέτει 151 βουλευτές, δεν μπορεί όμως να αναθεωρήσει το Σύνταγμα παρά μόνον με 180 τουλάχιστον στην πρώτη φάση της αναθεωρητικής διαδικασίας. Εάν δεν υπήρχαν άλλες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις, ως πούμε στην αναθεώρηση του 1985-1986, που δεν συνέπρατταν με την κυβερνητική πλειοψηφία που θέλησε για λόγους συγκυρίας, σε συνάρτηση με την αποπομπή του Καραμανλή, να τροποποιήσει το Σύνταγμα, δεν θα μπορούσε να γίνει αναθεώρηση του Συντάγματος. Υπήρξε αναθεώρηση του Συντάγματος διότι υποστηρίχθηκε και από το Κ.Κ.Ε., άρα σε τελική ανάλυση πάλι είναι θέμα συσχετισμού κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Υπήρχε ένας τέτοιος συσχετισμός ο οποίος επέτρεψε στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία να εκμεταλλευθεί μια συγκεκριμένη συγκυρία, όπως νόμισε αυτή, εξυπηρετική γενικότερων σκοπών είτε κομματικών, είτε εθνικών, είτε πολιτικών.

Για το δεύτερο θέμα, σχετικά με το άρθρο 120 του Συντάγματος το οποίο δεν περιορίζεται όπως έλεγε το παλιό άρθρο 114 «να επαφίεται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Μάλιστα η διατύπωση εκείνη είχε προσλάβει ένα κάποιο υποτιμητικό νόημα: «επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», «ο εστί μεθερμηνευόμενον» «άντε βρες τώρα άκρη». Και θέλησε ο συντακτικός νομοθέτης, ύστερα ιδίως από την εμπειρία την

πικρή της δικτατορίας, να επισημάνει ιδίως στα κρατικά όργανα, ότι δεν μπορούν να ισχυρισθούν πλέον ότι «ξέρεις εγώ ως συνταγματάρχης δέχθηκα τη διαταγή του στρατηγού και δεν μπορούσα να κάνω διαφορετικά» η το Α ή Β δικαστήριο έλαβε υπόψη τη συντακτική πράξη που εξέδωσε μία δικτατορική κυβέρνηση και συμμορφώθηκε προς τη συντακτική πράξη, τι να κάνει; Όφειλε να εφαρμόσει τη συντακτική πράξη, έστω και αν οι διατάξεις της παραβίαζαν το Σύνταγμα, διότι η συντακτική πράξη αφ' εαυτής είναι ισοτίμη με το Σύνταγμα. Ήδη έχουμε το άρθρο 120 του Συντάγματος, το οποίο λέει στην παράγραφο 4 ότι, «η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων», αλλά δεν σταματάει, καλώς η κακώς στον πατριωτισμό, προσθέτει, «που δικαιούνται και υποχρεούνται». Ιδρύει και δικαίωμα και υποχρέωση, όλων των Ελλήνων πολιτών, άρα και του πολίτη και δημοσίου υπαλλήλου και του στρατιωτικού και του υπουργού και του προέδρου της δημοκρατίας, να αντιστέκονται με κάθε μέσον εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία. Προσέξτε τη διατύπωση. Κάθε μέσο τι σημαίνει; Υπάρχουν θεωρητικά τρία είδη αντίστασης. Υπάρχει η παθητική αντίσταση, δηλαδή μου δίνεις μία διαταγή εγώ αρνούμαι να την εκτελέσω, αλλά αν με σύρεις διά της βίας θα την εκτελέσω. Υπάρχει η αρνητική αντίσταση, που σημαίνει ότι στη βία την οποία ασκείς εσύ προσπαθώντας να μου επιβάλεις να ενεργήσω κατά τον Α ή Β τρόπο, δικαιούμαι να αντιτάξω βία. Και υπάρχει και η λεγόμενη επιθετική αντίσταση μπροστά στη βία, η οποία έχει καθιδρυθεί, μπορώ εγώ να αναλάβω επιθετικά πρωτοβουλία να την ανατρέψω. Το Σύνταγμα λέγοντας με κάθε μέσον εννοεί και τον τύπο και την χειροβομβίδα και το περίστροφο και οποιοδήποτε μέσον για να αντιμετωπισθεί τι; Οποιοσδήποτε επιχειρεί να καταλύσει το Σύνταγμα με τη βία. Αυτό σημαίνει ότι ιδίως σε περίπτωση πραξικοπήματος, σε περίπτωση χρήσης του κατασταλτικού μηχανισμού του κράτους, δηλαδή σε περίπτωση πραξικοπήματος που σημαίνει ότι η κατάλυση του Συντάγματος προέρχεται εκ των άνω από τους φορείς της κρατικής εξουσίας. Στην περίπτωση αυτή, όπου διά της βίας καταλύεται το Σύνταγμα είτε επιχειρείται η κατάλυση, είτε έχει αρχίσει, πολύ περισσότερο όταν έχει ολοκληρωθεί, άρα και κατά το διάστημα που έχει εγκαθιδρυθεί ένα καθεστώς δικτατορικό που έχει καταργήσει το Σύνταγμα νομιμοποιούμαι εγώ, ως πολίτης, έχω και δικαίωμα και υποχρέωση να αντισταθώ, αλλά με δικό μου κίνδυνο. Τι σημαίνει αυτό «με δικό μου κίνδυνο»; Ότι εφόσον έχει επικρατήσει δικτατορία και έχει τα στρατοδικεία της και έχει τις εξουσίες της, εάν με πιάσει δεν βγαίνει με το να πω «ξέρεις το Σύνταγμα μου δίνει το δικαίωμα και το καθήκον να σου αντισταθώ. Επομένως αθώωσε με». Δεν θα με αθώωσε, θα με πάει εξορία, όπως με πήγε, ή θα με πάει σε στρατοδικείο για να με καταδικάσει όταν όμως κάποτε πέσει ή καταφέρω εγώ να την ανατρέψω τη δικτατορία που κατέλυσε το Σύνταγμα, τότε πλέον-γι' αυτό είπα πριν ότι εξουσία είναι εκείνη η οποία έχει την ικανότητα αποτελεσματικής επιβολής-αλλάζουν τα πράγματα. Ο Παπαδόπουλος δεν θα καθόταν στο σκαμνί εάν δεν

είχε πάψει η εξουσία του να επιβάλλεται κατά τρόπο αποτελεσματικό. Κάθισε στο σκαμνί όταν υπήρξε μια άλλη εξουσία, η οποία αυτή αντιτάχθηκε στην εξουσία του Παπαδόπουλου και επιβλήθηκε αυτή κατά τρόπο αποτελεσματικό και τον έβαλε μέσα. Δηλαδή εκείνοι που επιχειρούν να καταλύσουν το Σύνταγμα, εάν μεν το καταφέρουν γίνονται κυβερνήτες, εάν δεν το καταφέρουν ή από τη στιγμή που αποτύχουν ή από τη στιγμή που ανατραπούν πηγαίνουν στον Κορυδαλλό. Είναι θέμα συσχετισμού δυνάμεων.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Στον Κορυδαλλό ή στο εκτελεστικό απόσπασμα;

ΜΑΝΕΣΗΣ: Στο εκτελεστικό, εάν τους πάνε. Είναι πάντως γεγονός το εξής: Ότι είναι μοναδική φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία που εκείνοι που επιχείρησαν και κατέλυσαν το Σύνταγμα και επέβαλαν τη δικτατορία πήγαν και έμειναν φυλακή. Εδώ βέβαια μπορούσε να πει κανείς, γιατί δεν τους εκτελέσανε; Αυτό είναι ένα θέμα πολιτικής εκτίμησης, δεν ξέρω εάν την εποχή εκείνη, τους εκτελούσαν, τι δυνάμεις ακόμα υπήρχαν στο στρατό και τι αντιδράσεις θα υπήρχαν εάν εκτελούνταν οι πρωταγωνιστές, οι πρωταίτιοι της δικτατορίας. Το γεγονός όμως που είπε ο τότε πρωθυπουργός ότι «όταν λέω ισόβια, εννοώ ισόβια» και υποτίθεται ότι εφόσον δεν αλλάξουν οι συσχετισμοί δυνάμεων, οι κατάδικοι σε ισόβια δεν πρόκειται να βγουν ζωντανοί από τη φυλακή. Λοιπόν, για να ξανάρθουμε στο άρθρο 120 του Συντάγματος: Η έννοια του άρθρου 120 είναι ότι, όταν αποκατασταθεί η έννομη δημοκρατική τάξη, όταν ξανά ισχύσει δηλαδή το 120, δεν μπορεί πια, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, να ισχυριστεί είτε κρατικό όργανο είτε απλός πολίτης, ότι έλαβε διαταγή από τον προϊστάμενο του ή από οποιονδήποτε άλλο και συνείργησε έτσι στην κατάλυση του Συντάγματος διότι όφειλε να υπακούσει σύμφωνα π.χ. με το άρθρο 21 του Ποινικού Κώδικα ή το άρθρο 71 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα και ότι εφόσον έλαβε διαταγή δεν υπέχει ευθύνη. - Δεν ισχύουν αυτά εν όψει του 120, δεν μπορεί να επικαλεσθώ ότι έλαβα διαταγή να κάνω το Α ή Β πράγμα και συνείργησα στην κατάλυση του Συντάγματος αθέλητα. Εν όψει του 120 θα μου πουν, όταν αποκαταστηθεί η έννομη τάξη, ότι κύριε όφειλες βάσει του άρθρου 120 και δικαίωμα είχες και υποχρέωση είχες να αντισταθείς στη βίαιη κατάλυση του Συντάγματος. Δεν το έκανες, άρα υπέχεις ευθύνη. Αυτά για το δεύτερο ερώτημα σας. Και το τρίτο. Η αναχαίτιση των εξουσιών. Βεβαίως, η εξουσία έλεγε ο Μοντεσκιέ πρέπει να αναχαιτίζει την εξουσία. Και υπάρχουν ορισμένοι θεσμοί. Είναι γεγονός ότι σε ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς, υπάρχει ένας δυαδισμός της εκτελεστικής εξουσίας, υπάρχει ο πρόεδρος της δημοκρατίας και υπάρχει η κυβέρνηση. Ο πρόεδρος της δημοκρατίας δεν μπορεί να είναι ένα διακοσμητικό στοιχείο. Ο πρόεδρος της δημοκρατίας εφόσον υπάρχει, εκτός αν καταργηθεί σαν θεσμός, εφόσον υπάρχει σημαίνει ότι πρέπει να ασκεί ένα ρόλο. Είναι γεγονός ότι το Σύνταγμα του '75, ανέθετε στον πρόεδρο της δημοκρατίας ορισμένες αρμοδιότητες τις οποίες τις ονόμασαν υπερ-εξουσίες. Ουσιαστικά η υπερ-εξουσία ήταν μία, ότι είχε δικαίωμα να παύει μία κυβέρνηση, έστω και αν αυτή είχε

την πλειοψηφία της βουλής. Αυτό ήταν κοινοβουλευτικά και δημοκρατικά απαράδεκτο. Αυτό ήταν υπερ-εξουσία. Και αυτό προσωπικά το είχα επισημάνει το '75 και το είχα επικρίνει. Αυτό σωστά καταργήθηκε το 1985-1986, διότι ήταν υπερ-εξουσία. Τα άλλα δεν νομίζω ότι ήταν υπερ-εξουσίες. Είπατε κάτι το οποίο είναι σωστό ότι τυπικά μεν, με την συνταγματική αναθεώρηση του 1986, ορισμένες εξουσίες του προέδρου μεταβιβάστηκαν στην κυβέρνηση ή στη Βουλή. Τυπικά, διότι όταν η Βουλή αποτελείται από μία συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, οι εξουσίες αυτές μεταβιβάζονται ουσιαστικά στον πρωθυπουργό, ο οποίος κυριαρχεί σε τρία επίπεδα.

Πρώτον: Κυριαρχεί στην κοινοβουλευτική ομάδα.

Δεύτερον: Κυριαρχεί στην κεντρική επιτροπή του κόμματος.

Και τρίτον: Κυριαρχεί ο πρωθυπουργός στο υπουργικό συμβούλιο, στην κυβέρνηση. Επομένως η μεταφορά αρμοδιοτήτων του προέδρου της δημοκρατίας στην κυβέρνηση ή στη βουλή εφόσον ιδίως υπάρχει το δικομματικό σύστημα που οδηγεί σε μία μονοκρατορία του πρωθυπουργού. Υπ' αυτή την έννοια, δεν υπάρχουν θεσμικά αντίβαρα τα οποία να μπορούν να λειτουργήσουν κατά τρόπο αποτρεπτικό για μία ενδεχόμενη κατάχρηση της εξουσίας. Η αναθεώρηση του Συντάγματος, όπως έγινε, έφτασε στο άλλο άκρο: από τις λεγόμενες υπερ-εξουσίες του προέδρου οδηγηθήκαμε στη συγκέντρωση υπερ-εξουσιών, κατ' αποτέλεσμα, στα χέρια του οποιουδήποτε πρωθυπουργού ο οποίος διαθέτει μία πειθαρχημένη κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κύριε καθηγητά, ήθελα να κάνω μία ερώτηση ευθέως; Ποια είναι η θέση που παίρνουν οι Συνταγματολόγοι πάνω σε σοβαρά πολιτικά προβλήματα, εφόσον και αυτοί είναι πολιτικά τοποθετημένοι, σε μια πολιτική κρίση. Γίνεται παραβίαση του Συντάγματος διά λόγους σκοπιμότητας; Λέγω για την εκλογή του προέδρου της δημοκρατίας, άρθρο 32, παράγραφος 1, μυστική ψηφοφορία. Τι έχετε να μας πείτε για αυτά;

ΜΑΝΕΣΗΣ: Οι απόψεις των Συνταγματολόγων μπορεί να είναι διαφορετικές, σε περιπτώσεις όπου το Σύνταγμα επιδέχεται, μερικές φορές, διαφορετική ερμηνεία. Καθένας υποστηρίζει την άποψη, την οποία θεωρεί επιστημονικά ορθή.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Η ερώτηση μου είναι όταν επέλθει σύγκρουση πολιτικής ισχύος και νομικής ισχύος.

ΜΑΝΕΣΗΣ: Τι εννοείτε πολιτικής ισχύος και νομικής ισχύος; Σας είπα ότι το Σύνταγμα είναι νομικοπολιτικό φαινόμενο, δεν μπορεί να ξεχωρίσει η νομική από την πολιτική του διάσταση. Για αυτό μάλιστα σαν θέμα της σημερινής εισήγησής μου έβαλα τη νομικοπολιτική σημασία του Συντάγματος. - Το Σύνταγμα είναι ταυτόχρονα

νόμος και πολιτική, είναι αδιαχώριστα δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ τους σύγκρουση. Αν υπάρξει παραβίαση Συντάγματος, υπάρχει παραβίαση, τόσο από πολιτική άποψη, όσο και από νομική. Η παραβίαση δεν παύει να είναι παραβίαση, όταν συμβαίνει να είναι πολιτικά σκόπιμη.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Το άρθρο 90 του Συντάγματος δεν αντιβαίνει στην διάκριση των εξουσιών;

ΜΑΝΕΣΗΣ: Ακριβώς αυτή η διάταξη του Συντάγματος παρέχει την αρμοδιότητα στην εκάστοτε κυβέρνηση να διορίζει την ηγεσία των τριών ανωτάτων δικαστηρίων όταν κενούνται οι αντίστοιχες θέσεις. Η διάταξη αυτή όφειλε να μην υπάρχει στο Σύνταγμα, διότι αποτελεί μία παρέκκλιση από την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης η οποία θεσμοθετείται κατ' αρχήν από το Σύνταγμα. Και ήταν μία από τις διατάξεις οι οποίες το '75, όταν ψηφίσθηκε το Σύνταγμα είχαν επικριθεί από την τότε αντιπολίτευση και σημερινή κυβερνητική πλειοψηφία, η οποία δεν επωφελήθηκε της αναθεώρησης του '85-'86 για να την τροποποιήσει. Διότι κάθε κυβέρνηση θα ήθελε να χρησιμοποιεί τις διατάξεις του Συντάγματος προς όφελος της. Σας θυμίζω ότι ο Μιτεράν, ο σημερινός Γάλλος πρόεδρος της δημοκρατίας, είχε επικρίνει πάρα πολύ το γαλλικό Σύνταγμα του 1958 που ήταν έργο του Ντε Γκολ. Όταν όμως έγινε ο ίδιος πρόεδρος και είχε υπερ-εξουσίες ο Γάλλος πρόεδρος, είπε ότι το ένδυμα του στρατηγού μου πάει πολύ καλά και μένα τώρα που το φοράω. Το φόρεσε και του άρεσε, όταν δεν το φορούσε δεν του άρεσε.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Πώς εξηγείται η άρνηση του νομοθέτη π.χ. να χορηγείται και λευκό ψηφοδέλτιο στην κάθε εκλογική αναμέτρηση που θα θεωρείται νομικά έγκυρο. Παραβιάζεται εδώ, ναι ή όχι η γενική αρχή του Συντάγματος που προβλέπει υποχρεωτικά και την μυστικότητα της ψηφοφορίας; Και μία ακόμα ερώτηση. Κατά πόσον νομιμοποιείται η αυτοδικία σαν απάντηση κάποιας ομάδας πολιτών όταν η πολιτεία αυθαιρετεί και παραβιάζει τους νόμους που η ίδια θέσπισε, άλλα αρνείται να εφαρμόσει, π.χ. νόμοι για την προστασία του περιβάλλοντος.

ΜΑΝΕΣΗΣ: Στην τελευταία ερώτηση σας απήντησα προηγουμένως. Εάν κάποιος παρανομήσει, απειθήσει, υπάρχουν οι νόμοι οι οποίοι τον τιμωρούν εάν δεν συμμορφωθεί προς τις διατάξεις τους. Και υπάρχουν ένδικα βοηθήματα, υπάρχει δυνατότητα, προσφυγής στα δικαστήρια, στο συμβούλιο επικράτειας, θα μου πείτε δύσκολη διαδικασία, έξοδα κ.λπ. Ναι. Αλλά πάντως υπάρχουν νόμιμοι τρόποι αντιμετώπισης της κρατικής αυθαιρεσίας και παρανομίας. Αυτό είναι το λεγόμενο "κράτος δικαίου". Εάν οι νόμιμοι τρόποι αυτοί δεν επαρκούν κατά την άποψη κάποιου, ο οποίος νομίζει ότι δεν βρίσκει το δίκιο του παρά μόνο με την αντιδικία, τότε αυτός αναλαμβάνει τον κίνδυνο να υποστεί τις οποίες συνέπειες. Δηλαδή ο καθένας παίζει με ρίσκο δικό του. Μόνον εάν δια της βίας υπάρξει προσπάθεια κατάλυσης του

Συντάγματος, τότε έχετε δικαίωμα να κάνετε απείθεια, η οποία απείθεια να μην τιμωρηθεί, εφόσον η εξουσία, η οποία υπάρχει, αποδέχεται την απείθεια της, δηλαδή ισχύει το άρθρο 120 παράγραφος 4 του Συντάγματος.

Τώρα όσον αφορά το πρώτο σας ερώτημα για την λευκή ψήφο. Κατά το Σύνταγμα κάθε Έλληνας πολίτης έχει το δικαίωμα, να εκφράσει οποιαδήποτε βούληση στις εκλογές. Είμαι μεν υποχρεωμένος να λάβω Μέρος στην ψηφοφορία, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είμαι υποχρεωμένος και να αποδεχθώ όλες τις εκλογικές εκδοχές των κομμάτων που μετέχουν στις εκλογές και των υποψηφίων βουλευτών. Ενδέχεται να μην θεωρώ κανέναν σωστό, να μην με ικανοποιεί κανένα πολιτικό πρόγραμμα, ως πολίτης πρέπει να έχω το δικαίωμα να τους αποδοκιμάσω και μπορώ να τους αποδοκιμάσω ρίχνοντας λευκή ψήφο. Αυτό το δικαίωμα προκύπτει από ορισμένες διατάξεις Συντάγματος που καθιερώνουν τη λαϊκή κυριαρχία και εγγυώνται την ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης και την ισότητα του κύρους κάθε ψήφου, άρα είτε θετικής, είτε αρνητικής. Υπ' αυτή την έννοια νομίζω ότι κατά το Σύνταγμα υπάρχει δικαίωμα λευκής ψήφου, άρα η διάταξη της νομοθεσίας η οποία ταυτίζει, τα άκυρα ψηφοδέλτια με τα λευκά, δηλαδή την έκφραση συγκεκριμένης αντιπολίτευσης, βούλησης αντιπολιτευτικής απέναντι στο σύνολο των κομματικών σχηματισμών, την ταυτίζει με το λάθος το οποίο μπορεί να κάνει κάποιος ρίχνοντας μη έγκυρο ψηφοδέλτιο, νομίζω ότι αυτή η διάταξη δεν είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα. Το ζήτημα τέθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Και το Συμβούλιο της Επικρατείας δυστυχώς με μία αιτιολογία η οποία τουλάχιστον κατά την ταπεινή γνώμη μου είναι επιστημονικά απαράδεκτη, δεν θεώρησε ότι υπάρχει δικαίωμα λευκής ψήφου, δεν θεώρησε δηλαδή αντίθετη προς το Σύνταγμα τη διάταξη του εκλογικού νόμου που ταυτίζει όσον αφορά την εξαγωγή των αποτελεσμάτων, τα λευκά ψηφοδέλτια με τα άκυρα ψηφοδέλτια.